

HOOFDSTUK II

ARBEIDS- EN LEVENSONOMSTANDIGHEDEN, LEVENSBEEELD VAN DE BAKKERS

II.1 Inleiding

In dit hoofdstuk behandel ik de arbeids- en levensomstandigheden van bakkersgezellen in de 19^e eeuw hun denkbeelden over het vak, over verbeteringen en over de maatschappij.

De inhoud van dit gedeelte vormt de schakel tussen het economische gedeelte van het eerste hoofdstuk en de dadendrang van de bakkersgezellen, zoals die tot uiting komt in stakingen en het opzetten van organisaties (in het 3^e hoofdstuk). Gaf de analyse van de economische bedrijfsstructuur van de bakkersbranche het algemeen kader aan, waar binnen arbeiders en gezellen leven en werken, in dit hoofdstuk worden de zaken toegespitst op de zeer konkrete leef- en werkomstandigheden van bakkers.

Voor het begrijpen van de ontwikkelingen van de vakorganisatie, en van de problemen, die zich voordoen bij akties en stakingen is beschrijving en analyse van de arbeids- en levensomstandigheden van wezenlijk belang. Te lang is in de geschiedschrijving van de arbeidende klasse de nadruk gelegd op de geschiedenis van personen en organisaties aan de ene kant én ideologen aan de andere kant. Diskussies, standpunten en meningen op het gebied van vak-organisatie en politiek kunnen m.i. alleen goed beschreven worden als de konkrete arbeids- en levensomstandigheden en denkbeelden van arbeiders direkt vanuit die omstandigheden als belangrijk onderdeel begrepen worden. Zo is bijvoorbeeld de totale kortsluiting tussen uiteenlopende figuren als Henri Polak en Adriaan Van Emmenes pas volledig te begrijpen als we hun levensloop en werkomstandigheden naast elkaar leggen. De keurige Polak met elitaire trekjes en de volkse radikale arbeider Van Emmenes, die een baan als onderwijzer opgaf om 'grondwerker' te worden, staan op alle punten lijnrecht tegenover elkaar. Geldt dit voor personen, des te meer geldt het voor sociale groepen, die allen binnen het begrip 'arbeidende klasse' vallen. De behandeling van de arbeids- en levensomstandigheden vormt een aanknopingspunt voor een analyse van de beweging onder arbeiders, in het onderhavige geval van bakkersgezellen en bakkerij-arbeiders.

"Het ontstaan van de arbeidersklasse uit verschillende deels ver van elkaar afstaande sociale groepen zoals handwerkers, kleine zelfstandigen, dagloners, veenarbeiders, boerenknechten en polderwerkers, is nog steeds een onvoldoende onderzochte aangelegenheid." 1)

Met dit hoofdstuk wil ik aangeven hoe bakkersgezellen vanuit ontwikkelingen in de bedrijfstak 'bakkerij', en daardoor in hun leven en werk, langzamerhand een faktor worden in de nederlandse arbeidersbeweging. Eerst nog aarzelend, maar bij het ontstaan van de 'Sociaal Democratische Vereniging' in 1878 spelen ze al een belangrijke rol, waarna ze steeds meer actief gaan ingrijpen in ontwikkelingen, die op hen inspelen.

Bij de beschrijving van de omstandigheden van de bakkers zal ik achtereenvolgens behandelen de arbeidsduur, de loonhoogte, de nacht arbeid, de aard van de arbeid, de veiligheid, de inwoning en het huiselijk leven, het boetenstelsel, het alcoholisme als sociaal probleem, de verhouding patroon/gezel en directeur/arbeider, en de denkbeelden van de gezellen en arbeiders in het bakkerijbedrijf.

Wat niet specifiek voor de bakkers geldt heb ik uiteraard niet opgenomen. Men kan het nalezen in het onvergetelijke werk 'Een vergeten hoofdstuk'. Het gaat namelijk niet om een vergelijking van bakkers met andere sociale groepen, maar om ontwikkelingen van de bakkers zelf.

Een probleem bij de beschrijving is het gebrek aan materiaal vooral op het gebied van uitingen van bakkers zelf. De onderwerpen arbeidsduur, loonhoogte, nacht arbeid, de veiligheid, de inwoning en het boetenstelsel zijn vanuit het materiaal, hoewel niet volledig, redelijk goed te beschrijven.

Anders ligt het met de onderwerpen aard van de arbeid, 'alcoholisme' verhouding patroon/gezel en denkbeelden van arbeiders. Materiaal over m.n. de twee laatste onderwerpen is nauwelijks aanwezig. Het wordt iedere keer weer gekonstateerd. 2) Vóór 1870 is er nauwelijks materiaal voorhanden. Ná 1870, voornamelijk onder invloed van de 1^e Internationale en de S.D.B., is er veel meer aandacht voor de materiële omstandigheden van arbeiders. De grote staatsenquête van 1890 en in mindere de staatsenquête van 1887, is eigenlijk de eerste gelegenheid voor alle arbeiders om zelf aan het woord te komen. 3)

Dat betekent dat voor de bovengenoemde onderwerpen (denkwereld e.d.) het meer een kwestie is van analyse vanuit materiaal op het gebied van de organisatie van de werkplaats, dan vanuit volledig materiaal van de meningen, ideeën en uitspraken van de bakkers zelf. De uitspraken van

hen heb ik meer als illustratiemateriaal gebruikt. Het materiaal heb ik gerangschikt naar de analyse.

Datzelfde materiaalgebrek op alle onderwerpen, weerhoudt me van een beschrijving van aspecten vanuit de organisatie-sociologie. Afgezien van inhoudelijke bezwaren, zoals geformuleerd in de Inleiding, is het materiaal te onvolledig om aan de voorwaarden te voldoen voor formele benoeming van interactieprocessen.

II.2 Arbeidsduur

De duur van de arbeid van de bakkersgezellen is gedurende de gehele negentiende eeuw lang. Rond 1850 bestaat alleen nog het kleinbedrijf. De werktijden zijn dan nog zeer lang, bij het ontstaan van de broodfabrieken loopt de arbeidsduur terug, allereerst bij de fabrieken zelf. Ná 1895 pas in het kleinbedrijf. Van 1850 tot 1870 zijn er vrij weinig gegevens, zoals Brugmans opmerkt:

"De zeer verspreide berichten omtrent de duur van de arbeidsdag stellen ons niet in staat na te gaan, of hetzij in het algemeen, hetzij in bepaalde bedrijfssoorten, de arbeidsduur een toe- dan wel afnemende heeft vertoond. Eén ding echter doen zij met ontwijfelbare duidelijkheid zien: dat de arbeidsduur veelal zeer lang was en dat zelfs werkdagen van 16 en meer uren niet tot de zeldzaamheden behoorden." 4)

Brugmans (pg. 112) schrijft al over de bakkersgezellen dat ze lang moesten werken. De gegevens, die ik gevonden heb zijn in het onderstaande schema bijeengebracht (tot 1890). De vroegste data zijn van juni 1869.

STAD	JAAR	DUUR (per week)	NAAM BEDRIJF	KLEIN- OF GROOTBEDRIJF
Den Haag 5)	1869	100 uur	algemeen	•
Den Haag 6)	1869	78 "	Br-Meelfabr.	•
Den Haag 7)	1871	102 "	algemeen	•
Leeuwarden 8)	1871	97/100 "	algemeen	•
Leeuwarden 9)	1872	100 "	algemeen	•
Leeuwarden 10)	1872	80 "	coöperatie	•
Den Haag 11)	1877	100 "	algemeen	•
Den Haag 11)	1877	72 "	Br-Meelfabr.	•
Amsterdam 12)	1887	100 "	particulieren	•
Amsterdam 12)	1887	84 "	eene br.fabr.	•
Amsterdam 13)	1887	96 "		•

Bij het jaar 1890 zijn we aangekomen bij de grote Staats-enquête van 1890, die veel meer en uitgebreider materiaal bevat dan de voorgaande bronnen.

De gegevens zijn ook meer gespecificeerd dan de voorgaande. Ook geeft deze enquête precies aan hoe de werkverdeling verloopt. 14)

STAD	JAAR	DUUR	NAAM BEDRIJF	KLEIN- OF GROOTBEDR.
Haarlem 15)	1891	86 à 91 uur	de Volharding(coop)	•
Haarlem	1891	84 "	H.Br.Fabr.	•
Zaandam	1891	92 "	'A. Schagen'	•
Haarlem	1891		H.Br.Fabr.	•
		deegmaker: 79 n, 95 n,	95 d,	
		ovenist : 79 n, 79 n,	81 n, 87 d,	
		bankw. : 79 n, 81 n,	84 d,	
		meesterkn: 73 n, 95 d,		
Amsterdam 16)	1891	77 uur	A.A.M.	•
Amsterdam	1891	85 n, 72 d 17)	fabr. de Ceres	•
Amsterdam	1891	72,84,96,104		
		116,120 uur	algemeen	•
Amsterdam	1891	78 t/m 98 uur	algemeen	•
Amsterdam	1891	98 uur	'de Hoop'	•
Amsterdam	1891	96 "	'de Leeuw'	•
Amsterdam	1891	114 "	'de Mercurius'	•
Amsterdam	1891	89 "	Heinemann	•
Amsterdam	1891	84 "	Haust & Lindeman	•
Amsterdam	1891	120 "	Breet, Gerritsen & Kühlemeijer	•
Leiden 18)	1891	80 uur d	L.Br.Fabr.	•
Leiden	1891	76 " n	"	•
Leiden	1891	110 "	'de Hoop'	•
Leiden	1891	85 à 97 uur	'Rating'	•
Leiden	1891	90 à 96 "	'Brummelkamp'	•
Den Haag 19)	1892	96 " 20)	'Beulink'	•
Den Haag	1892	53 à 54 " 21)	'de Volharding',coop	•
Den Haag	1892	96 "	Lensvelt-Nicola	•
Den Haag	1892	84 "	H.Br.Fabr.	•
Den Haag	1892	75 " 22)	"	•
Den Haag	1892	80 "	Derksen	•
Arnhem 23)	1892	92 "	Westphal	•
Arnhem	1892	100½ "		•
Arnhem	1892	84 "		•
Zwolle 24)	1893	102 "	Arink	•
Zwolle	1893	112 "		•
Zwolle	1893	97 "	E. Helder	•
Noordoosten 25)	1893	109 "	algemeen	•
Friesland 26)	1892	92 "	"	•
Leeuwarden 28)	1891	76 " 27)	de Hoop	•
Leeuwarden	1891	103-105 "	Hoegen	•
Leeuwarden	1891	116½ "	J. Swildens	•
Leeuwarden	1891	96 "	wed. Meinsma	•
Leeuwarden	1891	98 "	H. Bakker	•
Leeuwarden	1891	77 "	L. Dijkstra	•
Groningen	1891	110 "		•
Groningen	1891	80 à 90 "	Nieuwe Gr.Br.Fabr.	•
Groningen	1891	78 "	Gr.Br.Fabr.	•
Groningen	1891	112 "	wed. Poelman	•

Vanaf 1890 is de Nederlandsche Bakkersgezellenbond actief en worden ter verkorting van de arbeidsduur veel akties gevoerd. Door de bond wordt in november 1894 te Amsterdam een arbeidsduur van 78 uur geeist en ingewilligd. Later zijn deze eisen verlopen. ²⁹⁾ In 1900 is er gestaakt voor een 72-urige werkweek, maar niet alle bakkers houden zich er aan. In 1902 is er een aktie voor een werkdag van 11 uur voor het kleinbedrijf en 10 uur voor het grootbedrijf. De aktie wordt echter niet doorgevoerd. Vanaf 1899 tot 1903 worden verschillende kleinbedrijven aangepakt ter verbetering van de arbeidsomstandigheden. Daarnaast worden door afdelingen cijfers van arbeidsduur bekend gemaakt. Onderstaand schema bevat enkele van die gegevens.

STAD	JAAR	DUUR	NAAM BEDRIJF	KLEIN-OF GROOTBEDR.
Amsterdam 30)	1899	112 uur	P. Laan	●
Amsterdam 31)	1902	90 "	Hes	●
Amsterdam	1902(aug)	48 "	Amst.Arb.Mij.	●
Amsterdam 32)	1902(okt)	72 "	Amst.Arb.Mij.	●
Amsterdam 33)	1902	85 "	Blok	●
Zaanstreek 34)	1896	16½18 " p.dag	algemeen	●
Enschede 35)	1896	12½18 " "	algemeen	●
Leeuwarden		97 "	algemeen	●
Rotterdam 36)	1901	85-90 "	algemeen	●
Den Helder 37)	1903	97 "		●
Utrecht 38)		72-78 "	Br.Meelfabr.	●
		78 "	de Korenschoof	●
		63 " 39)	coöperatie	●

Door de stakingen en de akties worden langzamerhand de arbeidstijden naar beneden gehaald. In 1901 schrijft te Boekhorst een brochure over de toestand van de Broodbereiders in Nederland. Daarin klaagt hij dat de arbeidsduur nog veel te lang is. Hij geeft verschillende cijfers, waaruit blijkt dat er nog lang en zeer lang gewerkt wordt.

De onderzoeken gedaan in Amsterdam, Zutfen en Dordrecht tonen aan dat er lang gewerkt wordt door de arbeiders in het bakkerijbedrijf. In Zutfen is de gemiddelde arbeidsduur in 1903 86 uur, in Amsterdam wordt volgens de commissie van onderzoek ongeveer 80 uur gemiddeld gewerkt.

Na 1905 is er een verbetering te konstateren. De zeer lange tijden van 120 uur en meer zijn aan het verdwijnen.

In 1918 wordt in Amsterdam een arbeidsduur van 63 uur afgesproken. Na november 1919 wordt de arbeidsduur zelfs 45 uur, alleen voor de grote steden.

Van 1850 tot 1914 is er een tendens te zien van verkorting van de arbeidstijd. Was in 1850 de duur rond de 100 uur in de week, door de technische verbeteringen (produktiviteitsverhoging) en door agitatie

van de bakkerijarbeiders daalt langzamerhand de duur tot rond 80 uur in het westen van het land en rond 90 uur in de rest van het land. In het zuiden en oosten komen echter nog wel lange werktijden voor. Na de oorlog is de arbeidstijd weer een stuk gedaald, doordat de techniek nog verder verbeterd is en door de revolutionaire dagen van 1918. Ná 1922 wordt de verkorte arbeidsduur weer een stuk teruggedraaid. ⁴⁰⁾

II.3 Loonhoogte

Bij de bepaling van de loonhoogte in de 19^e eeuw doen zich enkele problemen voor; er zijn weinig gegevens, de weinige gegevens verschillen sterk per streek en per stad, veel bakkersgezellen werkten nog in het kleinbedrijf, zodat loon in natura werd uitbetaald. Dit heeft tot gevolg dat er nauwelijks iets te zeggen is over het gemiddelde loonpeil. Bovendien verdienen de gezellen en arbeiders in één bedrijf zeer verschillende lonen, al naar gelang hun werkzaamheden.

Van 1850 tot 1870 is volgens Brugmans (pg. 133) het gemiddelde loon fl. 1,= per dag, dus ongeveer fl. 6,= per week. Na 1870 zet een verhoging zich door, in de periode van 1870 tot 1910 met 70 %. ⁴¹⁾

Loon- en prijsontwikkeling (basis 1870 = 1) ⁴²⁾

jaar	gem.netto-week verdiensten ⁴³⁾		prijsindexcijfers van de gezinsconsumptie ⁴⁴⁾
	in guldens	index	
1870	fl. 6,50	1,0	1,0
1880	fl. 7,75	1,2	1,0
1890	fl. 8,25	1,3	0,9
1900	fl. 9,75	1,5	0,9
1903	fl. 10,=	1,5	0,9
1911	fl. 11,=	1,7	1,0
1914	fl. 12,=	1,8	1,0
1920	fl. 29,=	4,5	2,0

J. van der Spek, de maker van bovenstaand grafiekje, voegt er aan toe dat 'voor de periode 1870 - 1936 .... de cijfers min of meer het karakter van een raming hebben'. ⁴⁵⁾

Daarnaast zijn er (vrij grote) verschillen per streek/stad en per bedrijfstak. Het zou beter zijn de loonhoogtes per regio of per bedrijfstak te geven. De waarde van deze staat is dan ook niet zo groot.

Het hiernavolgende schema geeft aan: plaats, jaar, de loonhoogte, de naam van het bedrijf en of het een klein- dan wel grootbedrijf was.

STAD	JAAR	LOONHOOGTE 45b)	NAAM BEDRIJF	KLEIN- GROOTBEDR.
Den Haag 46)	1869	8½ ct per uur	algemeen	•
Den Haag 47)	1869	7,50 - 12,=	Br.Meelfabr.	•
Leeuwarden 48)	1871	7,= - 10,=		•
Leeuwarden 49)	1872	6,= - 9,=	algemeen	•
Leeuwarden 50)	1872	8,= - 8,50	coöperatie	•
Haarlem 51)	1891	14,50 m.kn.	de Volharding	•
		13,50 ovenist	coöperatie	•
		12,50 bankw.		
		9,50 middenman		
Haarlem	1891	12,= bankw.	H.Br.Fabr.	•
		11,70 middenman		
		10,= "		
Zaandam	1891	13,= volw.		•
		2,= - 4,= jongens		
Amsterdam 52)	1891	13,= - 14,=	Am.Arb.Mij.	•
Amsterdam	1891	13,65	de Ceres	•
Amsterdam	1891	10,66	de Haan	•
Amsterdam	1891	9,50 gewone pers.		
		10,= deegm.	de Mercurius	•
Amsterdam	1891	10,50	de Hoop	•
Amsterdam	1891	12,= --24.=p.mnd.	algemeen	•
		7,= - 12,= uitw.	"	•
Leeuwarden 53)	1891	9,= - 12,=	de Hoop	•
Leeuwarden	1891	9,50	Van den Berg	•
Leeuwarden	1891	7,= - 9,=	wed. Meinsma	•
Leeuwarden 54)	1891	7,= gemiddeld	algemeen	•
Groningen 55)	1891	10,=	Gr.Br.Fabr.	•
		14,= m.kn.		
Groningen	1891	9,= werkl.	Nieuwe Gr.Br.Fabr.	•
		8,= " overdag		
		16,= m.kn.		
		11,= magaz.m.		
Groningen	1891	165,= per jaar	wed. Poelman	•
Groningen	1891	7,= uitw.	Boerma	•
		75,= - 140,= inw.		
Leiden 56)	1891	9,= - 11,= bankw.	de Hoop	•
		12,= ovenist		
		10,50 deegm. 57)		
Leiden	1891	9,=	Rating	•
Leiden	1891	8,= - 11,=	L.Br.Fabr.	•
		6,= - 7,20 middenm.		
Leiden	1891	6,= - 9,=	Brummelkamp	•
Den Haag 58)	1892	11,=	Beulink	•
Den Haag	1892	14,50	de Volharding	•
		12,= lopers	coöperatie	•
Den Haag	1892	9,50 bankw.	Lensvelt	•
		11,50 deegm/ovenist		
Den Haag	1892	12,= ovenist	H.Br.Fabr.	•
		10,= bankw.		
		11,= deegm.		
Den Haag	1892	10,50	Van Bergen Heneg.	•
Den Haag	1892	10,50 - 13,=	Derksen	•
Den Haag	1892	13,50 - 15,=	Br.Meelfabr.	•

STAD	JAAR	LOONHOOGTE	NAAM BEDRIJF	KLEIN- of GROOTBEDR.
Zwolle	1893	150,= p.j. 60)	Arink	●
Zwolle	1893	80,= - 120,= p.j.		●
Zwolle	1893	18,= m.kn.	E. Helder	●
		8,50 - 9,= volw.		
		6,50 - 7,= halfwas		
		3,= - 5,= jongens		
		8,= arbeider		
Arnhem 61)	1892	7,50	Westphal	●
Arnhem	1892	9,=		●
Arnhem	1892	10,= - 11,50 uitw.	algemeen	●
Amsterdam 62)	1887	200,= p.j. inw.		●
		12,= - 15,= bakkers		
		2,50 - 5,= jongens		
		6,= - 8,75 karrijders (met paard)		
		4,= - 6,= " (handkar)		
Amsterdam 63)	1899	4,= - 5,50	P. Laan	●
Amsterdam 64)	1900	13,= - 14,=	algemeen	●
Amsterdam 65)	1901	12,= - 15,=	"	●
Rotterdam 65)	1901	10,= - 13,=	"	●
Haarlem 65)	1901	10,= - 12,=	"	●
Leiden 65)	1901	8,= - 11,=	"	●
Amsterdam 66)	1902	10,= (vóór aktie)	Hes	●
		15,= (ná aktie)		
Amsterdam 67)	1902	14,=	Coppens	●
Amsterdam 68)	1902	17,=	Amst.Arb.Mij.	●
Enschede 35)	1896	60,= - 150,=p.j.inw.	algemeen	●
		9,=		
Den Helder 37)	1903	2,50 - 3,50 inw.		●
Utrecht 38)		12,= - 13,=	Br.Meelfabr	●
Utrecht		12,= - 13,=	de Korenschoof	●
Utrecht		14,= - 16,=	Coöperatie 6)	●
		9,= - 13,= lopers		

Na 1905 zijn vele loonakties gehouden. In de jaren 1909 en 1910 kwamen er loonkontrakten met de coöperaties tot stand.

In 1913 wordt het minimum-loon vastgesteld van fl. 16,= voor het kleinbedrijf en fl. 17,= voor het grootbedrijf.

In 1919 te Amsterdam werden de lonen als volgt: 69)

meesterknecht/ovenist	fl. 25,50
deegmakers	fl. 24,50
bankwerkers	fl. 23,50
binnenpersoneel	fl. 23,=

Hoewel de loonhoogtes gemiddeld hoger liggen dan de landelijke, gemiddelde cijfers (pg. 46.) zijn de cijfers in relatie met de loonhoogtes van andere bedrijfstakken in dezelfde streek aan de lage kant, zeker als men de looncijfers gaat vergelijken per uur. 70)

De relatie tussen loonhoogte en arbeidsduur ligt nogal eenvoudig en eenduidig. Op een vraag van de voorzitter van de staatsenquête-commissie (1890) of de loonhoogte in dezelfde verhouding staat als de arbeidsduur, antwoordt Sluijter: 'Waar het kortst gewerkt wordt, is het loon het hoogst; dat is een vaste regel.' 71) Deze omgekeerde evenredigheid is het gevolg van het feit dat door het gebruik van machines de produktiviteit flink gestegen is. De noodzaak tot de vorming van absolute meerwaarde en daardoor verlenging van de arbeidsdag is dan niet meer aanwezig (daling van de arbeidsduur) evenmin als de noodzaak tot zo laag mogelijk loon. De winst wordt voornamelijk uit de opbrengst gehaald, die mogelijk gemaakt wordt door produktiviteitsverhoging (de relatieve meerwaarde opbrengst). De lonen zijn dan ook het hoogst in de fabrieken, het laagst in de kleinbedrijven. De arbeidsduur is het langst in de kleinbedrijven en het kortst in de grootbedrijven.

Het loon van een bakker is niet hoog. Er is echter geen mogelijkheid om het gemiddelde te berekenen. Over de betrouwbaarheid van de cijfers is eveneens weinig te zeggen.

Om aan te geven wat een huisgezin met alleen een werkende vader kan doen met fl. 10,= het volgende voorbeeld van zo'n arbeidersbudget:

" Tien gulden per week
(man, vrouw en zes kinderen)

Huishuur	fl. 1,75
bos (geneeskundige hulp)	" 0,60
brood	" 1,64
aardappelen	" 1,20
boonen of erwten	" 0,20
groenten	" 0,30
rijst of meel (voor pap)	" 0,20
vet (reuzel of afval)	" 0,70
boter	" 0,40
petroleum	" 0,36
kolen, cokes, turf	" 0,50
koffie, suiker en andere kruidenierswaren	" 0,90
zeep en soda	" 0,10
kleeren, schoenen of klompen, reparatie	" 0,75
melk	" 0,20
zakgeld, barbier, tabak, kleineverteringen	" 0,30
schoolgeld	" 0,15
	<u>fl. 10,25</u>

Dit gezin komt dus tekort, ofschoon alles zoo krap mogelijk is gesteld. Van vleeschgebruik geen sprake en toch de arbeiders, die het geheele jaar door fl. 10,= 's weeks verdienen, dat zijn de gelukvogels." 72)

Met 10 gulden per week lijdt de arbeider net geen honger, maar daar is alles mee gezegd. Het loon van een bakker is te weinig om meer mee te doen dan de eerste, meest noodzakelijke levensbehoeften.

II.4 De Nachtarbeid

De nachtarbeid komt in het bakkerijbedrijf zeer veel voor, ⁷³⁾ vooral in het westen en in de grote steden. Het is voor de bakkersgezellen en de Bakkersgezellenbond de belangrijkste kwestie, de 'brandende vraag.'

In het kleinbedrijf, in de steden, wordt door het gehele personeel des nachts gewerkt; in het grootbedrijf bestaat er een dag- en een nachtploeg, bij hoge uitzondering een drie ploegendienst.

Volgens Brugmans (pg. 116, 117) bestaat slechts in drie gevallen noodzaak voor de arbeid 's nachts: 1. seizoenbedrijven, 2. bedrijven, die om technische redenen continubedrijf vereisen, 3. nachtarbeid als overwerk in tijden van drukte. Het bakkersbedrijf behoort bij geen van de drie. Hier wordt voornamelijk door mode eisen van het verse kadetje of het verse brood 's nachts gebakken. Opvallend is overigens wel dat Brugmans de nachtarbeid van de bakkersgezellen niet noemt. Alleen al door het hoge aantal arbeidsuren in de week is het noodzakelijk dat er 's nachts gebakken wordt.

Door de nachtarbeid komt de bakkersgezel niet aan voldoende rust. De rust in de nacht is voor het menselijk lichaam zeer essentieel; het konstant werken in de nacht geeft een permanente stress-situatie. Daarbij komt dan nog dat het rusten overdag met veel moeilijkheden gepaard gaat. In de te kleine woningen is er geen mogelijkheid tot slapen. De gezellen hebben dan ook 'niets aan hun gezinsleven.' ⁷⁴⁾

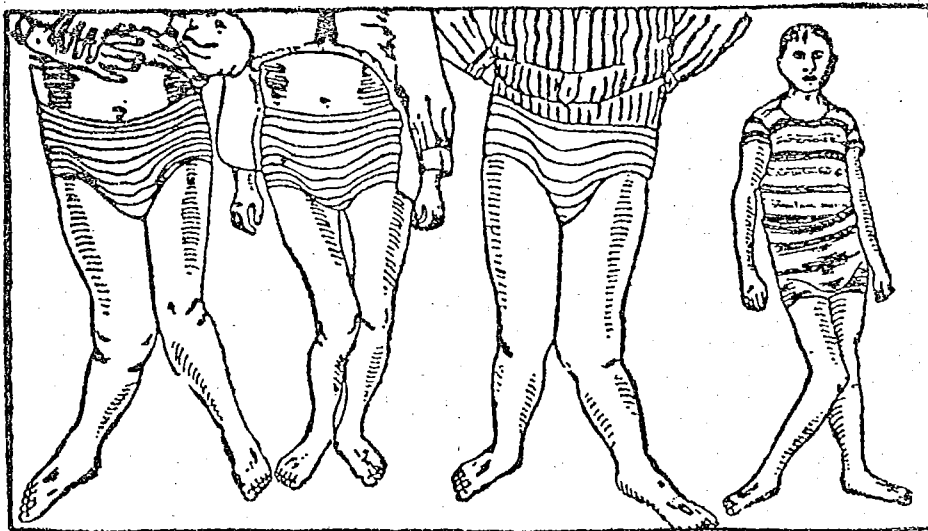
"Als er één bedrijf is, dat er ongelukkig aan toe is, dan geldt het van de lieden, die ons het dagelijks brood bereiden. ... Want niet alleen dat zij een langen, zwaren werktijd hebben, maar zij moeten hem des nachts besteden en daardoor hebben zij feitelijk geen leven. ...

Alle geneeskundigen zijn overtuigd van het nadeelige van dien arbeid, ... Ziet ook hoe slecht de bakkers er in de regel uitzien. .... Huiselijk leven kent hij niet, mag hij niet kennen. Zijn kinderen ziet hij schier niet en van gezellig samenzijn met zijn vrouw, kan geen sprake zijn." ⁷⁵⁾

II.5 Aard van de ARBEID

In het algemeen kan gesteld worden dat de arbeid zeer lang is, eentonig en zwaar. Hoewel de langste werktijden in het kleinbedrijf voorkomen wordt ook in het grootbedrijf langdurig en zwaar gewerkt. In de Enquête van 1890 wordt vele malen bericht van het langdurige karakter van de arbeid. In het noordoosten van het land zijn de bakkersgezellen voortdurend staande bezig. ⁷⁶⁾ Een groninger bericht dat hij ' 17 uur achtereen gestaan heeft, omdat het één steeds op het ander volgt. Bovendien is deeg erg levendig, het rijst voortdurend.' ⁷⁷⁾ Ook in Haarlem werkt men 18 uur, ⁷⁸⁾ maar dat 'is zoo erg niet, wanneer men er van kinds af aan gewend is, ⁷⁹⁾ aldus een directeur.

De gevolgen zijn dan ook navenant. Het lichaam beeft van overspanning, ⁸⁰⁾ de voeten van de gezellen worden dik en er komen gaten in. ⁸¹⁾ Berucht zijn de zg. bakkersbenen. Door het voortdurend staan treden er vergroeiingen op; de afstand van de hielen bedraagt soms wel 30 à 40 cm. ⁸²⁾

DE ZOOGENAAMDE BAKKERSBEENEN.

Van links naar rechts: de bakkersknecht F., 41 jaar oud, 25 jaar als bakker werkzaam, afstand der hielen 40 cm. De tweede afbeelding is van bakkersknecht K., 47 jaar oud, 32 jaar als bakker werkzaam. De derde figuur is van den vroegeren bakkersknecht S., 58 jaar oud, 42 jaar als bakker gewerkt, hielenafstand 29 cm. De vierde toont u de bakkersleerling H., 17 jaar oud.

In 1902 nog moest een oude gezelschap na 26 uur werk achtereen nog een deeg maken, maar hij overleed er aan. ⁸³⁾

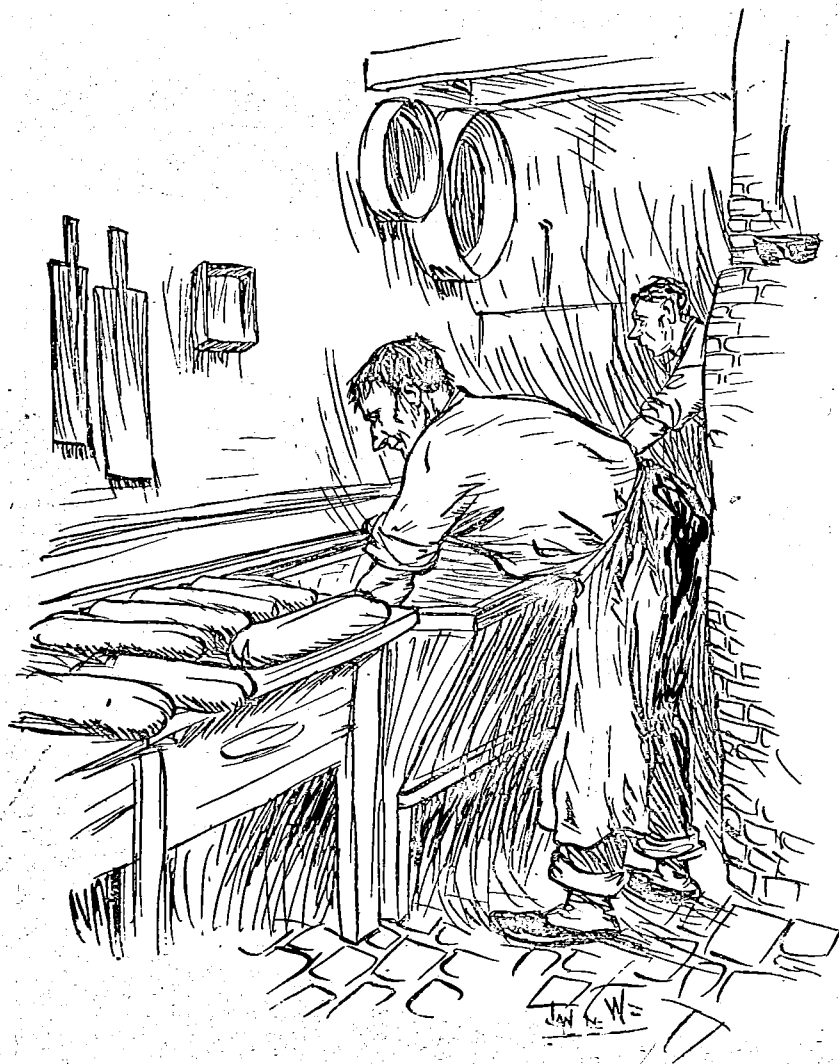
Voor zowel het kleinbedrijf als het grootbedrijf is de arbeid zwaar en lang, maar er zijn ook verschillen. Allereerst het kleinbedrijf. De arbeidsregeling is als volgt:

"Men begint daar 's avonds om 8 uur en bakt er tot 's morgens 6 à 6½ uur brood. Daarna is de beschuit- en roggebroodbakkerij aan de orde. Na 6 uur begint men het brood in te laden en dan wordt het rondgebracht. Zij, die nu vroeg met lopen klaar zijn, bijv. 9 of 10 uur, gaan weder bij de beschuitbakkerij helpen. Gemiddeld zijn allen om een uur of 12 klaar.

's Vrijdagsavonds komt men ook om 8 uur op, en dan gaat het denzelfden weg tot Zaterdagmiddag 12 uur. Dan snelt men weer zoo spoedig als het kan, want alles moet zeer gehaast gaan op Zaterdag, naar de bakkerij, trekt het werkgoed aan en gaat deegmaken, stoken en weder bakken tot 7 uur des avonds. Dan is het weder karren laden en brood naar de klanten brengen. Als men dan thuis komt, moeten zij, die niet in den kost zijn, afrekenen, en dus, ondanks 25 of meer uren arbeid, moet men dan nog helder van hoofd zijn. Degenen die wel in den kost zijn, kunnen zonder afrekenen naar bed gaan. Gesteld, dat dit is 12 uur, dan moeten zij Zondagochtend om 8 à 9 op om de ovens te voorzien, turfmoel of zaagsel in de ovens te doen, om de troggen met meel te vullen, en daarna den boel af te stoffen. Daarna komt de baas om af te rekenen en begint de vrije Zondag -- dat is misschien 11 à 11½ uur --, die om 8 uur 's avonds weer eindigt." ⁸⁴⁾

De werktijden per week zijn ongeveer 110 à 120 uur. Het lange werken, het voortdurend bezig zijn met iets, het steeds maar weer heen en weer rennen van de ene taak naar de andere, want ' .. het gaat maar altijd door, dag en nacht.' ⁸⁶⁾ verdooft de bakkersgezelschap tot in het diepste van zijn ziel. Er is totaal geen uitzicht voor de gezelschapen op verbetering. De arbeidsregeling in het kleinbedrijf is zo demoraliserend dat er geen sprake kan zijn van verzet, zolang deze lange werktijden bestaan. Zoals Baije, administrateur van de Volharding en S. D. B. - lid, terecht zegt: ' 12, 14 uren werken mat af, doodt de energie.' ⁸⁷⁾ Dat betekent ook dat het lange werken voor de individuele gezelschap geestdoodend werkt, en dat de verzetsuitingen moeilijk voor de dag kunnen treden, als het kleinbedrijf alleenheersend of overheersend is. Als er al verzet komt dan is dat in spontane erupties van geweld en emoties. Het is hetzelfde patroon, dat plaats vindt bij de stakingen en akties van de arbeiders, polderjongens en sjouwerslieden. Geen organisatie, een gewelddadig verloop en schermutselingen met de overheid, een groot aantal mensen waren de belangrijkste kenmerken bij de spontane stakingen van de 'arbeiders'. Deze stakingen kwamen regelmatig voor gedurende de

gehele 19e eeuw. De bakkersgezellen komen in de tijd van de overheersing van het kleinbedrijf slechts éénmaal in spontaan verzet, nl. in 1837. De verdoving als gevolg van de langdurigheid en eentonigheid van het werk heeft er voor gezorgd dat de gezellen niet tot andere verzetsvormen komen, of tot meerdere zoals in 1837.

uit: 'Een Vergeten Hoofdstuk', pg. 36.

Als de bakkers in 1869, maar vooral in 1872, in verzet komen is het grootbedrijf al een vijftiental jaren oud en hebben andere werklieden al van zich doen spreken op het gebied der vakorganisatie. 88)

De intensiteit van het werk in het kleinbedrijf is minder dan het werk in het grootbedrijf, d.w.z. dat er werkzaamheden bij zijn, die in het grootbedrijf of verdwenen of geïntensiveerd zijn. Een gezel verklaart voor de commissie bij de verhoren van de Arbeidsenquête,

dat hij liever 8 uur werkt dan 12 uur. 'Ja, het is nu veel harder werken, maar ik zou toch niet meer den 12-urige dag verkiezen.' 89) De reden is dat zijn ... '... lichaam nu veel meer rust geniet.' 90) In de kleinbedrijven is veel minder geregeld. De arbeidsduur, de arbeidsdeling, en de rusttijden worden nog voornamelijk bepaald door toevalligheden, zoals het wel of niet rijzen van het deeg. Op de goede broodfabrieken gaat alles op commando. Alles is van te voren precies geregeld, zodat er geen minuut verloren gaat. 'Het deeg wordt opgehaald, het wordt op de bank gelegd, het wordt verwerkt. Tusschen die verschillende deegen verloopt ongeveer een half uur. Zoo gaat 't op de goede fabrieken.' 91) Het produktieproces in de manufakturen vereist ook de verdergaande regeling van het arbeidsproces. Het arbeidsproces komt daardoor meer dan in het kleinbedrijf tegenover de arbeider te staan.

Het grootbedrijf heeft een arbeidsregeling als volgt:

"De eerste man, die Zondagmiddag om 4 uur komt, werkt tot Maandagmorgen 7 uur, komt de volgende dagen van 's avonds 7 tot 's morgens 7, staat van 's Vrijdagmorgens 7 uur tot 's Zaterdagmiddags 3 uur, is dan vrij tot Maandagmorgen 7 uur en werkt dan tot 7 uur 's avonds; hij is nu in de dagweek en werkt zoo ook de volgende dagen.

De man echter, die de vorige week 's Zondagmiddags om 4 uur is gekomen, komt de volgende week niet 's Zondags maar 's Maandagsmorgens om 7 uur. Dit is het gevolg van onderlinge schikking, omdat de bakkers om de beurt een vrijen Zondag willen hebben. Daarvoor moet de dagbakker, die anders om 7 uur 's Maandags opkomt, Zondagavond 8 uur opkomen; zoo is de tweede bakker dien nacht vrij, maar hij komt toch 's morgens vroeg eenige uren, omdat anders de dagbakker een te lange dag zou hebben." 92)

In de Haagse coöperatie 'de Volharding' is de arbeidsregeling nog verder uitgewerkt; bovendien werkt men daar maar 8 uur per dag. Dat betekent dat de regeling van de werkzaamheden een hoge vlucht heeft moeten nemen, zoals de regeling ook laat zien:

"Het personeel is in drie ploegen verdeeld, waarvan de leden elk 8 uren werken per etmaal. De eerste groep, 3 man sterk, komt op om 11 uur 's morgens en werkt tot 7 uur 's avonds, de tweede groep, sterk 7 man, komt op 's avonds 7 uur en werkt tot 's nachts 3 uur, en de derde groep, sterk 12 man, komt op 's nachts om 3 uur en werkt tot 's morgens 11 uur. Dat zijn de bakkers." 93)

De voorzitter van de Enquête-commissie vraagt naar de reden van de verschillende sterkten der ploegen. Baije zegt dat de reden ligt in ...

"... de organisatie van den arbeid. De eerste 3 zijn de deegmakers. Die doen eerst het achtergebleven werk van de derde groep af, brood uit den oven halen, brood opmaken, de bakkerij aanvegen, beschuit maken enz. en om 2 uur beginnen zij deeg te maken, want het deeg moet eerst eenigen tijd staan, alvorens bewerkt te kunnen worden." 94)

Vooral in de arbeidsregeling van de broodfabrieken komt tot uitdrukking dat de intensiteit van het werk stijgt maar dat de extensiteit daalt. De coöperaties gaan hierbij het verst. Met een zeer strakke organisatie en zeer kundige verdeling wordt de arbeidstijd tot de kortste van Nederland in het bakkerijbedrijf. De gezellen zijn .... ' .... steeds opgewekt aan de gang ...; zij zingen, maken pret, rooken een pijpje, zijn in één woord opgeruimd.' ⁹⁵⁾ Daarbij komt nog dat de in de broodfabrieken zo kenmerkende arbeidsdeling niet aanwezig is, want bij 'de Volharding' is een ieder .... ' .... verplicht al die verschillende soorten van arbeid te verrichten. De routine maakt, dat het vlugger gaat.' ⁹⁶⁾

Maar in het merendeel der fabrieken en andere grootbedrijven bestaan zulke vrolijke verhoudingen niet; daar wordt ook hard gewerkt, en bovendien laat de verhouding tussen gezelschap enerzijds en patroon en meesterknecht anderzijds nogal te wensen over.

Het lopen met de karren is nu overgelaten aan speciale 'lopers', hoewel ook hier wel uitzonderingen bestaan. De arbeidstijd is vergeleken met het kleinbedrijf flink verminderd, maar de intensiteit is zodanig gestegen dat het werk voor de arbeiders vermoeiender is geworden. De voordelen van de manufakturen, m.n. de produktiviteitsverhoging en daardoor arbeidstijdverkorting, zijn nog niet ver genoeg geschreden. De nadelen echter wel. De intensiteit in verband met de lange werktijden heeft een moordende uitwerking op het lichaam en de geest van de arbeiders. Toch opent het bestaan van de broodfabrieken de mogelijkheid én de noodzakelijkheid tot verzet. De bakkerijarbeider ervaart het produktieproces als een tegenover hem, objectief opgesteld produktiemechanisme, wat nog versterkt wordt door het bestaan van een meesterknecht, die slechts de belangen van het aandelenkapitaal behartigt en een directeur, die zoveel mogelijk debiet wil hebben. De manufaktuurarbeiders zijn in grote getale bijeen, zodat ze hun persoonlijke problemen als algemene gaan beschouwen.

De rusttijden zijn in het bakkerijbedrijf zeer kort, als er al gerust wordt. Er bestaan geen vaste rusttijden, maar ' ... vallen tusschen de verschillende werkzaamheden in, en hangt van allerlei omstandigheden af.' ⁹⁷⁾ Het nuttigen van het brood geschiedt meestal tussendoor, gezeten op de vloer of leunende tegen een pilaar. In het kleinbedrijf is er volgens Sluijter, de rapporteur v/d bakkersgezellen, ver. 'Ons Genoegen is Loon naar Werk,' weinig sprake van echte rust-tijden waarin de gezellen rustig hun broodje kunnen op eten. De overweging om geen

'vaste' rusttijden te geven is het verlies aan brandstof e.d. De administrateur van de volksbakkerij der Amsterdamsche Arbeidersmaatschappij verklaart dat ... ' .... eigenlijk technische bezwaren, om een vasten rusttijd te gunnen, ... er in het bakkersbedrijf niet zijn,' ⁹⁸⁾

In de meeste bakkerijen wordt van te voren niets geregeld omtrent rusttijden. Het ligt dan aan de omstandigheden per deeg, of er gerust wordt. De meeste patroons laten zo weinig mogelijk tijd tussen de verschillende degen vallen. Dat betekent dat er per werknacht veel, maar zeer korte tot enkele seconden tijdseenheden over zijn voor rust. Tussen de verschillende degen is er dan gelegenheid om even uit te puffen. ⁹⁹⁾ In de fabriek de 'Ceres' is er genoeg ... ' .... rust om brood te eten en een courant te lezen, niet echter om naar huis te gaan.' ¹⁰⁰⁾ Maar de 'Ceres' is een uitzondering want het gaat niet zo, als de arbeiders in Leiden vergaat, waar de ... ' ... meesterknecht ... altijd staat te kijken, en hoe gauwer het brood ingeslikt, hoe liever hij het heeft.' ¹⁰¹⁾ Bij een klein baasje wordt de rusttijd een 'blaasje' genoemd, ¹⁰²⁾ een rust tijdens het rijzen van het deeg. In Zwolle gaat het weer anders. Daar slaapt men nog even tussendoor: 'Na het mengen (van het meel, water m.b.) doen ze een slaapje, door het vallen van een plaat worden ze wakker en gaan weer aan het werk.' ¹⁰³⁾ In de 'broodfabriek van Lensvelt-Nicola is er geen vaste rusttijd, maar de gezellen nemen het zelf. ¹⁰⁴⁾

De Bakkersgezellenbond heeft rond 1900 en daarna veel propaganda gemaakt voor een betere regeling van de rusttijden en heeft steeds aangedrongen op een wettelijke regeling van de zaak. ¹⁰⁵⁾

II.6 Veiligheid

In het kleinbedrijf gebeurt alles met de hand; alleen de 'wulfoven' is een gevaarlijk tuig. Maar niet zo, dat de gezellen zich er aan branden.

In het grootbedrijf zijn 'machinerieën' opgesteld, die een gevaar kunnen opleveren voor de veiligheid van lichaamsdelen, nl. een grote 'hete lucht'-oven, een deegkneedmachine, een stookgelegenheid voor de oven, en wagentjes voor het vervoer.

Dodelijke ongevallen komen, zover ik weet, niet voor. ¹⁰⁶⁾ Wel worden wel eens duimen afgekneeld. ¹⁰⁷⁾ In de fabriek 'de Haan' zijn ... ' ... de machinerieën zoo onpraktisch mogelijk, hetgeen groot gevaar oplevert. Zoo heeft dientengevolge de deegmaker Meister nog een kwetsuur opgelopen.' ¹⁰⁸⁾ De enquêtecommissie (1890) is beducht op de veiligheid

van de arbeiders in de fabrieken, zoals vraag 2322 getuigt:

V. Staat in de 'Ceres' de man aan de deegtrog zóó, dat de waaier zich naar hem toe of van hem af draait ?

A, Hoe wel ik er duizendmaal aan gewerkt heb, is mij dat nooit opgevallen." 109)

In de grootbedrijven zijn de omstandigheden soms slecht, getuige het volgende bericht van 1880:

"Haarlem, 6 april,

Op de stoom-, meel-, en broodfabriek namelijk gleed de machinist door 't glibberige der planken eener trap uit. In zijn val vreezende geheel in de machinerieën te geraken, sloeg hij zijn handen uit om iets vast te grijpen, doch ongelukkigerwijs grijpt het vliegwiel zijn linkerhand, met het gevolg, dat die geheel verpletterde, waardoor de arm zal moeten afgezet worden. Hij is dadelijk uit de dienst ontslagen en dat als verzorger voor een gezin met 7 kinderen." 110)

De direktoren laten echter weinig gelegen aan het gemak en de veiligheid van de werkman. De direktor van de Leidsche Broodfabriek heeft in opdracht van de heer Struve, Inspekteur van de Arbeid, de minst dure, maar voor de gezellen ongemakkelijkste oplossing gekozen voor de omheining van het vliegwiel. 111)

II.7 De Gezondheid

De gezondheid van de meeste arbeiders wordt aangetast door de warmte in de bakkerij. De warmte is volgens de patroons nodig voor het rijzen van het deeg. In een fabriek is het niet mogelijk om te luchten. Wordt het in de zomer te heet, dan moet er een ruitje ingeslagen worden, die dan weer in de herfst gemaakt moet worden. 112) In de fabriek 'de Haan' is .... ' .... de temperatuur zóó drukkend heet, dat 4 weken geleden de ovenist Meijer in elkaar is gezakt en bijna een halve dag heeft gelegen om weer op zijn stukken te komen.' 113) De warmte, om niet te spreken van de hitte, doet het toch al niet grote weerstandsvermogen (vanwege de lange arbeidstijd) tegen ziekte nog eens verminderen. In de winter komen de arbeiders zonder voldoende bescherming van de hete binnenlucht zo in de koude buitenlucht, uitgeput van het werk.

Door de te langdurige arbeid wordt de gezondheid geschaad. Het leidt, behalve de vergroeiende benen vanwege het lange staan, niet tot zulke 'stoornissen als bij kort durende zeer zware arbeid, maar het leidt tot' ... vermindering van het weerstandsvermogen,' 114) Het verminderde weerstandsvermogen wordt nogmaals ondermijnd door de slechter voeding, meestentijds slechts aardappels, soms meegekregen brood. Bakkers hebben, althans volgens Huinink, 115) geen beroepsziekte, behalve een iets hogere gevoeligheid voor hersenziekten. Ze sterven aan verminderd

weerstandvermogen.

II.8 Inwoning en het huiselijke leven

De inwoning van een gezelschap bij zijn patroon komt in het kleinbedrijf in het bakkerijbedrijf in 1910 nog veelvuldig voor. In 't Gooi is 90 % van de gezellen intern bij de patroon. In Amsterdam is dat nog slechts 18 %. ¹¹⁶⁾ In Zutphen zijn 55 van de 59 bakkersgezellen inwonend. ¹¹⁷⁾

Het inwonen is een kenmerk van het kleinbedrijf. Rond 1850 is het dan ook algemeen. Als de broodfabrieken opkomen verdwijnt het stelsel langzaam. In de gehele 19^e eeuw heeft het stelsel bestaan, en drukt het zijn stempel op het denken en leven van de gezellen. Het inwonen is een oude instelling, hoe oud is niet duidelijk, maar verbanden met het gildewezen zijn wel aan te tonen. ¹¹⁸⁾ Niet onjuist is wat te Boekhorst over de inwoning als stelsel schrijft:

"Voor de opname van het goede en het groote wat in het moderne leven gelegen is, zijn die instellingen en gebruiken te bekrompen, te vermolmd, maar het kwade van deze maatschappij zuigen zij met des te meer gretigheid op." ¹¹⁹⁾

De inwonende gezellen in het kleinbedrijf kunnen niet trouwen. Willen ze wel trouwen dan moeten ze of zelf patroon worden, wat steeds moeilijker wordt als de 19^e eeuw vordert, of een baantje zoeken bij het grootbedrijf. E. Helder, de brood- en vermicellifabrikant vindt dat het benodigde personeel 'zeer gemakkelijk' ¹²⁰⁾ te verkrijgen is. De directeur der broodfabriek te Groningen merkt op:

"Particuliere bakkers willen geen getrouwde lieden, en ze zijn ternauwernood bij ons op het werk of ze trouwen." ¹²¹⁾

Het probleem is natuurlijk dat de gezellen, bij de kleine baasjes inwonend, zich niet meer kunnen voorbereiden, geen uitzicht hebben op het bezit van een eigen bakkerij als voorheen. De ongenoegens worden dan ook niet meer genomen. Daarbij komt dat door de lage produktiviteit de kleine patroons gedwongen (als het ware) worden financiële problemen op de gezellen af te wentelen.

De slaappleaatsen zijn slecht voorzien:

"Meestal slapen er 2 gezellen in één bed, bij uitzondering 3. Dan heeft men gevallen, dat in een kamer, waar geen licht en bijgevolg ook geen lucht is, 6 à 7 gezellen hun slaappleaats hebben, en ook dat de eene gezelschap het bed inneemt, dat de ander pas verlaten heeft." ¹²²⁾

Het komt zelfs voor dat ... ' het bed, 's nachts gebruikt door de vrouwelijke dienstbode, overdag beslapen wordt door den bakkersgezelschap, die 's nachts werkt.' ¹²³⁾ Het mee-eten wordt meestal een probleem

gevonden, want vaak ontving .... ' ... men alleen het hoognodige en soms waren de voorgediende porties aan dezelfde tafel voor de gezellen kleiner.' 124) Het huiselijk verkeer, bij de patroon thuis dus, wordt de gezellen meestal ontzegd. De twee vrije uren wordt dan in ledigheid of wandelend doorgebracht. Vaak gaan de gezellen voor het eten .... ' .... een bittertje drinken en een partijtje biljarten, en wie geëngageerd is, gaat met zijn meisje uit.' 125) Dat eerste ontardt wel eens in het drinken van jenever tot men blauw ziet.

De arbeiders in het grootbedrijf zijn meestal getrouwd of wonen, als ze jong zijn nog bij hun ouders in. De woonomstandigheden, beter dan bij de inwonende gezellen, zijn slecht, zoals het volgende voorbeeld laat zien. Bij het verhoor van gezel J. Kuiper komt het volgende naar voren:

- "V. Kunt gij er (het loon, m.b.) mede rondkomen ?
A. De vrouw klaagt wel, maar het is nu eenmaal zoo. Ik heb al bij den patroon geklaagd en gezegd, dat ik opslag moest hebben, omdat ik hoe langer zoo meer achteruit ging.
V. Hebt gij kinderen ?
A. Op het oogenblik nog 4.
V. Zijn er kinderen van u gestorven ?
A. Ja, twee jongetjes.
V. Hoe oud zijn uwe kinderen ?
A. Het oudste is 7 jaar.
V. Waar woont gij ?
A. Op het Cambuursterpad.
V. Van wien is het huis ?
A. Van den ouden heer Jellema.
V. Wat verwoont gij er ?
A. 25 stuivers in de week.
V. Wat hebt gij daarvoor ?
A. Eéne kamer.
V. Boven of beneden ?
A. Beneden.
V. Zijn er behoorlijke bedsteden aangebracht ?
A. Deze zijn slecht. Vooral die van de kinderen, waar het behangsel wegens de vochtigheid van den muur afvalt. In onze bedstede is een houten beschot. Ook daar is het zoo vochtig dat men de kalk van de muren kan schrapen.
V. Lekt het niet ?
A. Neen
V. Kunt gij behoorlijk drinkwater krijgen ?
A. Ja, er is een regenbak, dien wij met ons drieën hebben.
V. Is dat voldoende ?
A. Ja." 126)

Bakkers hebben weinig aan hun familieleven. Des nachts werkt de bakkersgezel, overdag moet hij slapen. De lange werktijd zorgt er voor dat de arbeiders van het werk in bed en van het bed naar werk gaan. Alleen 's Zondags schiet er wat tijd over. De voorzitter van de enquêtecommissie vraagt aan Sluijter:

- "V. Waarheen gaat een bakker, die niet werkt of niet slaapt ?
A. Die is er niet. Hij kan onmogelijk zijn oogen openhouden.
V. Maar des Zondags ?
A. Dan gaat hij tegen half twaalf de deur uit en komt, als hij oppassend is, om een uur of 4 weer thuis. Sommige bakkerijen beginnen dan om dien tijd reeds te werken." 127)

Dat betekent dat er weinig tijd overschiet voor vrouw en kinderen. Een .... ' ... bakker komt enkel thuis om te slapen, voor de rest geen nieuws.' 128) Een gezet te Leiden zegt 't aldus: 'Neen, het bakkersbedrijf is een allertreurigst en ellendig werk. Huiselijk verkeer is daarbij uitgesloten. Men is vader en man, zonder het eigenlijk te zijn.' 129) Een gezet te Den Haag zegt dat hij niet met zijn vrouw en kind om kan gaan, en antwoordt op de vraag van de voorzitter der commissie wat hij er van vindt:

"Ja, dat hindert mij wel eens. Bovendien, als men ouder wordt, verlangt men ook naar meer rust. En als men brave, oppassende kinderen heeft, dan zou men ook wel wat meer aangename oogenblikken in hun gezelschap willen doorbrengen." 130)

Dat er dan weinig tijd over is om een vergadering van een vakvereniging te bezoeken of verenigingswerk te doen, zal duidelijk zijn.

II.9 Boetenstelsel

Het boetenstelsel komt zeer vaak voor. In de fabriek 'de Ceres' is het roken aan de werkbank streng verboden (boete 25 cts.), bij het laten verbranden van het brood wordt ook boete opgelegd. Als een gezet één seconde te laat komt, dan gaat een noodhulp voor die dag aan het werk. Komt het te laat komen driemaal in de dertig dagen voor, dan is men een jaar 'noodhulp van mijnheer', d.w.z. dat een gezet alleen het basisloon verkrijgt zonder de voordeeltjes. Vroeger kreeg men ook nog een boete van fl. 1.= per keer en na driemaal werd men ontslagen. 131)

Bij de fabriek te Den Haag van de firma Lensvelt-Nicola krijgt een te laat komende gezet voor elk kwartier 12 $\frac{1}{2}$ cent boete . 132)

Het systeem komt overal voor.

II. 10 Het alcoholisme als sociaal probleem

Wie zorgen heeft, grijpt naar de drank. In alle tijden gebeurt dit, door wat voor oorzaken dan ook. Het proletariaat is, volgens Otto Rühle, gepredestineerd tot de alcohol, vanwege zijn slechte economische toestand, zijn sociale ellende, zijn geestelijke verlamming.

"Kein Wunder, dasz met dem Entstehen des Proletariats als sozialer Kategorie der Alkoholismus als soziales Problem erst eigentlich Bedeutung gewann." 133)

Voor de arbeiders zijn het voornamelijk de arbeidsverhoudingen, die tot drankgebruik aanleiding geven. Volgens Rühle zijn er vier soorten bedrijven die er toe bijdragen dat arbeiders gaan drinken.

1. bedrijven met sterke hitte-ontwikkeling
2. bedrijven met veel stof- (of giftige gassen) ontwikkeling
3. bedrijven met arbeiders die buiten werken
4. bedrijven met arbeiders met abnormale lange werkdag

Het bakkersbedrijf in Nederland valt zowel onder categorie 1 en 4, en in zekere zin ook onder categorie 3, wat betreft het stuivende meel.

De hitte in het bakkersbedrijf is van de oven. De warmte wordt in het lokaal vastgehouden omdat warmte bevordelijk werkt voor het rijzen van het geeg. In kleine bedrijfjes kan het daardoor zeer warm worden. Bovendien is de vochtigheidsgraad erg hoog, zodat de warmte nog een extra drukkend wordt. Een ovenist is daardoor eens een keer buiten westen geraakt.

Het in de lucht zwevende meelstof komt overal in de kleding, in de haren, maar wat erger is in de longen. Veel bakkers hebben last van ademhalingsproblemen. 134)

De lange arbeidstijd is voor de bakkersgezellen een gruwel. De voeding van de arbeider in het algemeen is zeer slecht. Lange inspannende werktijden kunnen daarom slechts volbracht worden door een extra prikkel, die gevonden wordt in de jeneverdrinkerij. 'Jenever (is een) onmisbare prikkel, 135) het is een .... '... fysiologische behoefte voor de hele Nederlandse arbeidersbevolking, aangewezen op eenzijdige en dikwijls ook veel te slappe voeding, het beruchte "aardappelmeneu." 136)

In de 19^e eeuw is het voornamelijk de lagere volksklasse die zich te buiten gaat aan de drank. Sjouwers, zakkendragers, bootwerkers, sigarenmakers, opperlieden, metselaars en stukadoors zijn er berucht om. 'In het algemeen kan men konkluderen dat het alcoholisme onder de ongeschoolde ongeregelde arbeiders in de steden een ernstige kwaal was.' 137)

Werklieden dronken in het algemeen niet of minder. Wel werd voor fabrieksarbeiders en ook voor de bakkers in de grootbedrijven door de patroons drank geschonken om de lange arbeidstijd te kunnen volbrengen. Dit onttaarde niet in drankmisbruik. Bakkersgezellen gingen zich niet te buiten aan drank. Rond 1850 was drankgebruik in grote bedrijven gewoon.

Als de broodfabrieken er zijn, wordt het alcoholgebruik tegen gegaan door de direktoren van de broodfabrieken.

"Toen ik aan de fabriek kwam, was het de gewoonte om Zaterdag een glas jenever aan het volk te geven. Die gewoonte heb ik afgeschaft: zij krijgen nu 3 of 4 pond koffie in de week." 138)

Terugziend op de situatie rond 1850 beschouwen de direktoren het drankgebruik in de fabriek als een misstand, die ze willen afschaffen.

In Leiden geeft de kleinpatroon Brummelkamp alle dagen aan de gezellen een borrel. 139)

In de jaren '90 van de vorige eeuw wordt nog een gezel niet aangenomen omdat hij een blauwe knoop droeg.

Drankmisbruik vond wel plaats bij de verhuurkantoren. In Amsterdam zijn er twee; één is in particuliere handen, de ander is het buro van de patroonsvereniging 'de Voorzorg'. Vooral bij de particuliere kantoren gaat het slecht toe, want ... '.... degeen, die het meeste drinkt, krijgt het meeste werk.' 140) Dit geldt dan alleen de noodhulpen, die intrek hebben genomen in zo'n bakkersherberg, want zo'n verhuurkantoor was ook een herberg. Veel bakkers van het platteland vonden hier een slaappleats, in een eerste poging zich als bakker in de stad te vestigen. Het drinken in de verhuurkantoren, tot noodzaak geworden om aan een tijdelijke baan te komen, doet denken aan dezelfde misstand bij de bootwerkers, die zelfs hun loon in de kroeg uitbetaald kregen. 141) Maar daar geldt het voor alle bootwerkers, terwijl bij de bakkers het alleen de noodhulpen geldt.

De noodhulpen bevonden zich in een vergelijkbare situatie als de bootwerkers. Een onduidelijke situatie m.b.t. het verkrijgen van werk, afhankelijkheid van de herbergverhuurder, de zeer slechte kost, die deze lieden voor eten werd voorgeschoteld, en de troosteloze uitzichtloosheid van werken, drinken en slapen maken dat de noodhulp niet meer uit deze vicieuse cirkel komt.

De administrateur van de volksbakkerij Amsterdamsche Arbeiders-Maatschappij zegt over deze aan de zelfkant levende mensen, daarbij het alcoholisme als sociaal probleem niet begrijpend:

"Er is echter onder de mensen, ik zou haast zeggen een massa uitschot; lieden, die door misbruik van sterken drank geen vaste betrekking kunnen krijgen." 142)

Door Domela Nieuwenhuis is het alcoholisme als sociaal probleem aangevat om de arbeiders uit hun diepste ellende te halen. Zelf heeft hij veel daartoe bijgedragen door zijn principiële houding als geheelonthouder. Het drankmisbruik loopt na 1900 zienderogen terug, want 'Drinkende arbeiders denken niet; denkende arbeiders drinken niet.' Als rond 1910 alle bakkersherbergen als arbeidsbureau niet meer bestaan en de bemiddeling overgegaan is in gemeentelijke hand, is aan deze misstand onder het noodhulppersoneel een einde gekomen.

II.11 De verhouding patroon/gezel en directeur/arbeider

De verhouding van patroon en gezel in het kleinbedrijf verschilt van de verhouding directeur en arbeider in het grootbedrijf, in die zin, dat afziende van de persoonlijke 'toevalligheden', de verhouding in het kleinbedrijf een 'persoonlijkere' sfeer heeft dan in het grootbedrijf, waar de arbeider een produktiemechanisme tegenover zich heeft. Meer zakelijke verhoudingen hebben dan de overhand.

In het kleinbedrijf is de afstand, in sociaal opzicht, tussen patroon en gezel miniem. De verdeling in twee klassen, die in ideologie verschillen, is niet aanwezig. De onderzoekcommissie te Zutfen vindt bijvoorbeeld dat er geen scherpe scheidingslijn te trekken is tussen de produktiemiddelen bezittende werkgever en de van produktiemiddelen verstoken werknemer, m.n. in het Zutfense kleinbedrijf. Of in hun woorden:

"Vele patroons zijn vroeger gezellen geweest, enkele oudere gezellen zijn vroeger patroon geweest. Enerzijds wordt het aantal patroons aangevuld uit dat der gezellen, anderzijds ook wel het aantal der gezellen uit dat der patroons. Vele gezellen bij particuliere bakkers stellen zich niet anders voor dan later patroon te worden, en plaatsen zich reeds nu bij hun oordeelvellingen (bijv. ten aanzien der coöperatie) op patroons standpunt." 143)

Dat betekent dat de goede verstandhouding tussen patroon en gezel alleen doorbroken kan worden door de persoonlijke karakterstructuur van de patroon of gezel. Het oordeel over het kleinbedrijf en over het patronaat is afhankelijk van de persoonlijke verhouding. Meningingen van gezellen zijn dan ook heel verschillend. De één wil liever in het kleinbedrijf werken, de ander liever niet. Op wat voor een schofterige manier sommige patroons hun ondergeschikten menen te moeten behandelen laat het volgende fragment uit de grote Enquête zien:

"Toen mijn vrouw sukkelde, zeide ik tegen Bakker: (de patroon m.b.) jongen, ik zou wel een paar dagen thuis willen blijven, maar hij zeide: het kan niet, het werk moet vooruit. Een paar dagen later vonden de burens mijn vrouw dood op den grond van de kamer liggen." 144)

De patroon en gezel waren ook nog familie van elkaar, maar dat hielp niets.

De grootbedrijven, waaronder de coöperaties, hebben een andere organisatie van de werkplaats. De arbeider moet voldoen aan een werkschema, dat gedikteerd wordt door de wetten van het produktieproces. Dat betekent dat, in principe, de verhouding van arbeider en directeur/meesterknecht minder belangrijk is dan in het kleinbedrijf. Het is minder belangrijk, maar door het feit dat in de 'broodfabrieken' het werk een ambachtelijk karakter blijft behouden, blijft uiteraard de houding van de meesterknecht en/of directeur van belang.

Als in de fabrieken alles goed geregeld is, dan is het aangenamer om op de fabrieken te werken dan in het kleinbedrijf.

In Amsterdam willen de gezellen in het kleinbedrijf wel graag verhuizen naar de 'Ceres', omdat daar de arbeid goed geregeld is, maar niet naar 'de Haan' of 'de Leeuw'. Deze laatsten hebben een slechte naam door ... ' ... den werktijd, de loonen en door onaangename bejegening van niet-deskundigen.' ¹⁴⁵⁾ Door de produktiviteitverhoging is het voor de grootbedrijven mogelijk betere arbeidsvoorwaarden te scheppen. Plaatselijke verhoudingen doorkruisen vaak de mogelijkheid tot betere verhoudingen in een fabriek. Te Leiden bijvoorbeeld wordt door de konkurrentie van de fabrieken uit Den Haag deze voordelen te niet gedaan. De broodprijs uit Den Haag is enkele centen lager dan de broodprijs uit Leiden. De fabrieken aldaar zijn blijkbaar niet zo modern als te Den Haag. Een bakkersgezel aldaar gaat slechts in een fabriek werken ... ' ... als de nood hem dringt.' ¹⁴⁶⁾ Een gezel vindt zelfs dat ... ' ... de fabrieken niet gunstig werken op het gehalte der bakkersknechts.' ¹⁴⁷⁾ De directeur van de Leidsche Broodfabriek, de uitbouter Gijsbertus Johannes de Casparis, bestaat het zelfs om te zeggen, op de vraag of het voorkomt dat door het lange werk het lichaam beeft dat ... ' ... niemand bij ons ... ooit van den geeuwonger is omgevallen.' ¹⁴⁸⁾ Deze opmerking wordt de voorzitter der commissie te gortig. De heer A. Kerdijk zegt dan: 'Mij dunkt, dat, al ware er overdrijvingen van den kant van den bedoelde getuige, die u nog niet mocht nopen tot het bezigen van die uitdrukking.' ¹⁴⁹⁾ En even verderop zegt hij dat ... ' ... het mij, en zeker ook de andere leden der Commissie, pijnlijk getroffen heeft van u te moeten horen, dat de menschen het bij u niet zoo slecht hebben, aangezien nog niemand van de geeuwonger is omgevallen !' ¹⁵⁰⁾

Op de vraag van de voorzitter: 'Ik constateer hier, dat, naar uwe meening, de menschen het gemakkelijk genoeg hebben, als zij 12 uren zonder rust werken.', antwoordt de directeur: 'Juist ' 151) 'Bij zulke beschouwingen is het geen wonder, dat de verhouding niet rooskleurig is', aldus de Commissie in haar verslag. 152)

De gezellen te Den Haag vinden het ... ' werk op de broodfabrieken ... aangenamer.' 153) In deze stad is het grootbedrijf het meest uitgebreid, vergeleken met andere steden. Maar ook hier is er een directeur die geen tegenspraak van de werkman duldt, nl. van de firma Lensvelt-Nicola, want ... ' ... als men iets heeft in te brengen, gebeurt het wel, dat de patroon zegt: 'ga je jas maar aantrekken.' 154

In Zutphen willen de meeste gezellen, werkzaam bij een kleine patroon graag werken bij de enige 'broodfabriek' een bedrijf met 22 werknemers, en bij de coöperatie, een bedrijf van 4 werknemers, niet bij de andere bedrijven.

De behandeling bij ziekte der gezellen is zeer verschillend bij het klein- en grootbedrijf. In de meeste gevallen is er wel een ziekte-uitkering bij de grootbedrijven, hoewel niet altijd 'geregeld' of via een ziektekas, maar er bestaat zoiets als een uitkering. Bij het kleinbedrijf bestaat zoiets bij hoge uitzondering. Een voorbeeld van slechte behandeling:

"V. Wat doen de gezellen bij ziekte ?

A. Dan blijven zij in bed liggen. Eén heeft er 8 dagen met influenza in mijn kamer gezeten. Toen ik hem daarna te kennen gaf, dat hij wel weer aan het werk kon gaan, antwoordde hij: "wel ja, ik zal mij druk maken." Daarop heb ik tot hem gezegd: "donder dan maar op !" Ja, men heeft met die lieden wat te stellen." 155)

Aan de Arnhemsche broodfabriek wordt bij ziekte het loon volledig uitbetaald. 156) Maar dat is een uitzondering; regel is gedeeltelijke uitbetaling, na een paar maanden ziekte wordt nog minder uitgekeerd.

In de Haarlemsche broodfabriek 'de Volharding' wordt gedurende 10 weken de helft van het loon uitbetaald, en zonodig na dien tijd ook nog. 157) Op de vraag of de helft van het loon niet te weinig is, zegt de administrateur van 'de Volharding': 'Ja. Een tijd geleden heb ik dan ook, toen het noodig was, aan een zieken arbeider de andere helft van het loon laten uitbetalen.' 158)

II.12 Denkbeelden van Gezellen en arbeiders

Door de lange en uitputtende werkzaamheden zijn de bakkersgezellen er slecht aan toe. 'Het lichaam kan niet uitgerust zijn van de vermoeienis van den afgeloopen dubbelen dag (vrijdag-zaterdag-arbeid) en het ligt voor de hand, dat deze toestand, altijd doorgaande, demoraliserend moet werken op het lichaam en den geest van den arbeider.' 159)

Een bakker werkt en slaapt voornamelijk, meer niet. 160) De Zondag moet hij gebruiken om tot rust te komen. Daar heeft hij slechts enkele uren voor, want veel bakkerijen beginnen al weer om 4 uur 's middags, terwijl ze pas om 8 uur zaterdag 's avonds zijn opgehouden. De wekelijkse 'rust' is te kort om enigszins op krachten te komen.

Niet alleen de verhouding patroon/gezel in het kleinbedrijf, waar gezel en patroon dezelfde standpunten innemen, verhindert het verzet tegen de lange werktijden, maar de lange arbeidstijden zijn op zich al zo demoraliserend van werking, dat er nauwelijks sprake is van verzet. Na de opkomst van de broodfabrieken, is niet alleen de arbeidsverhouding binnen het bedrijf veranderd, maar is de lange werktijd ook verminderd. Het neerdrukkend verdovende karakter van de arbeid verdwijnt dan langzaam. Dat wil overigens niet zeggen, dat het uitbuitende karakter van de arbeidsverhouding verdwijnt. Integendeel, de uitbuitingsgraad wordt hoger, maar uit zich meer in het karakter van de arbeid dan in de lengte van de arbeidsdag.

De uitgeblustheid van de gezellen blijkt duidelijk uit het feit dat van de 18.000 gezellen en arbeiders 161) in het bakkerijbedrijf er weinig georganiseerd zijn. Ook in de grote enquête komen enkele duidelijke uitingen van ongeïnteresseerdheid en moedeloosheid voor.

Een arbeider aan de Leidsche Broodfabriek antwoordt op de vraag waarom er niet geeist wordt dat een betere rusttijdenregeling ingesteld wordt, dat ... ' ... het schijnt, dat de meeste bakkers niet begrijpen, dat zij evengoed werklieden zijn als anderen, ... Bovendien durft de een voor den ander er niet van te spreken, en als er van gesproken wordt, wil de een voor den ander de mooie man zijn.' 162) Deze getuige C.J. Campfens, zegt ' dat veel menschen in het bakkersbedrijf van andere vakken komen, en dus ... ' veel te blijde zijn, dat zij tenminste wat verdienen, en ze durven dus zelf die zaak niet ter hand te nemen.' 163) De meeste bakkers wachten af totdat er wat voor hen gedaan wordt in plaats van zelf te handelen: 'Zij willen wel verbetering, als een ander ze voor hen klaar maakt.' 165) Deze houding blijkt duidelijk uit het

verloop van akties en stakingen in de jaren '90 door de Bakkersgezellenbond opgezet. Zodra de gezellen merken dat er wel iets bereikt zal worden, lopen ze weg uit de organisatie of uit de beweging. Getuige Campfens geeft zelf aan waarom dat zo is, want op de vraag op welke wijze samenwerking van gezel en overheid tot stand gebracht kan worden, en wat daarover zijn mening is, zegt hij: 'Nee, wij hebben geen tijd om daarover te denken.' 166) Getuige Corba, ook uit Leiden, laat steeds horen: 'Och, hoe gaat dat met werklieden! De een laat dat maar aan den ander over.' 167) , als er gevraagd wordt naar zijn daden.

Een gezel in Den Haag antwoordt op de vraag of hij bang is voor een wettelijke regeling: 'Bang niet, maar een ondergeschikt werkman zet zich niet gaarne in een zoo hooge positie.' 168)

Bij de verhoren te Haarlem ontspint zich de volgende dialoog:

V. Ziet men er tegen op om er over te beginnen? (zondagsrust)

A. Ja, het ware beter als een werkman over zulke dingen eens met zijn patroon sprak, maar je bent altijd ondergeschikt en kunt niet doen, wat je wilt.

V. Dus is het geen onverschilligheid, als er niet over gesproken wordt?

A. Volstrekt niet. Allen haken naar een vrijen dag. Na 6 dagen hard werken, mag een mensch wel eens vrij zijn, want het gaat maar altijd door, dag en nacht. In 23 jaren heb ik geen vrijen dag gehad.

V. Hebt gij dan werkelijk nooit onder elkaar eens het plan opgevat om daar over te spreken?

A. Ja wel, maar het komt er niet toe, omdat de een voor den ander niet durft.

V. Wordt er dan misschien gezegd: "ik bedank er voor om voor een ander de kastanjes uit het vuur te halen?"

A. Juist; de een zegt: ga jij, en dat zegt een ander ook, en daar blijft het bij.

V. Is men bang, dat degene, die er zich voor zou spannen, wellicht het kind van de rekening zou worden?

A. Ja, dat kon wel. Mijnheer Sluiterman is de kwaadste niet, maar deze snaar durven wij niet aanroeren." 169)

Getuige Schagen, een klein baasje, dat zich opgewerkt heeft tot bezitter van verschillende bedrijven vindt dat bakkersknechts ongelukkige mensen zijn, op hun veertigste zijn ze op; en over zijn jeugd: 'Mijn vader was ongelukkig bakker, en van kind van 8 jaar af heb ik nooit dan op Zondagnacht mijn rust gehad. Mijn vader voelde het niet, en vroeg ook niet, of mijn krachten dat toelieten.' 170)

Hoe ellendig het bakkersleven is beschrijft ook J. van der Blom op licht ironiserende toon over zijn leven. 171)

Als jongen begon hij in 1891 in een dorpje in het donkere zuiden.

"Als ik goed oppastte, zou de vrouw van den bakker mijn goed ook nog wassen, maar geld kon er niet op overschieten, mijn vader moest zijn zoon maar een zakgeldje geven van 50 cent per week, dat was meer dan genoeg." 172)

Om vijf uur al op om de oven aan te steken en water te verwarmen. Tijdens het deeg maken, mocht de jongen toekijken. Als het deeg aan het rijzen, werd er in de kamer gesuft. 'Na een uurtje volgde het afwegen wat in het begin heel lastig ging, want het deeg kleefde aan den jongen zijn vingers vast.' 173) De jongen knipte met de hand het brood. Daarna ging de jongen zich wassen en na snel een broodje te hebben gegeten, kon hij de klanten gaan bedienen. Dan konden de kleine kinderen van de baas opgehaald worden. Daarna werd gegeten, en dan weer de gehele dag de bakkerij in.

"Om vijf uur was het gedaan, dan mocht hij een uurtje omlopen; om zes uur stond het eten klaar en dan maar fluks naar bed. ...

Ja, de baas wilde des avonds geen last van dien jongen hebben, dus moest hij maar vroeg naar bed. Hij moest immers zo vroeg op en een jongen kon nu nog genieten van den slaap; als hij later in den stad kwam, dan was het wat anders." 5)

Maar de jongen, J. van der Blom dus, wilde het bakkersvak goed leren. Hij trekt van stad naar stad. Via Gelre's stad komt hij te Den Haag, waar hij als 16-jarige de arbeidswet (tegen minderjarig nachtarbeid) ontduikt om toch wat te leren. Maar ook hier veel en lange arbeid. Hij verdiende fl. 1,= met kost en inwoning. Via Woerden, komt hij in Arnhem terecht. Daar leert hij een duitser kennen, die hem aanraadt dezelfde manier van leven als hij over te nemen. Een 'toekomst als de zijne ...' vond hij 'toch maar beter. Dag en nacht werken en zo den tijd doorbrengen slapen en werken en werken en slapen.' 174) Dan besluit van der Blom naar Duitsland te gaan, waar te Hamburg, de 'leergierige jongen eindelijk zijn vak kon leren.' 175

J. van der Blom is één van de weinigen geweest die zich heeft kunnen onttrekken aan de algemene sleur van het bakkersleven. Het is trouwens opvallend én zeer merkwaardig dat er in zijn boekje geen woord over de vakorganisatie der bakkersgezellen beschreven staat, hoewel hij in Den Haag vertoefde in een zeer bewogen periode, nl. rond 1897. Maar niet alleen daarom; ook de zg. vakorganisatiemannen doorbraken de sleur, die van der Blom zo treffelijk schetst in de persoon van de duitser, want de man ...

".... beminde dat slaafse werk en dacht niet verder; hij had geen andere behoefte dan des Zaterdags zijn weekgeld op te strijken en het aan zijn vrouw te geven, nadat er een paar ons tabak en een paar sigaren voor hem af waren. Zijn vrouw zorgde dan wel voor de rest. Zo waren er duizenden, die geen ander leven leidden." 176)

De houding van de gezellen ten opzichte van de vakverenigingen was er een van ongeïnteresseerdheid en vrijblijvendheid, én voornamelijk van onvermogen. 'Ik ben blij, dat ik rust kan genieten; ik ben lid van eene bakkersvereeniging, maar ik kom er nooit.' 177) In de betreffende bakkersvereniging werd alleen gesproken over ziekte en comediespelen. 'Kom ik dan als Voorzitter met zoodanige zaak (een vertegenwoordigend orgaan voor de werklieden, m.b.) voor den dag, dan heet ik socialist, oproermaker, enz.' 178) De verenigingen te Den Haag zijn of ziekenbus of toneelvereniging; alleen de Bakkersgezellenbond heeft een aktie voor Zondagsrust.

En dat geeft de situatie aan, die in de 19^e eeuw m.b.t. bakkersgezellen bestaan heeft. Het geeft ook de moeilijkheden aan die de propagandisten voor de bakkersgezellenvakorganisatie en voor de sociaal-demokratie ondervonden bij hun pogen de bakkersgezellen te organiseren in hun strijd om een menswaardig bestaan.

Ondanks de grote moeilijkheden hebben de voorvechters van een menswaardig bestaan vele pogingen ondernomen tot aktie te komen. In moeilijke tijden was het aantal georganiseerde in vergelijking tot andere beroepen, althans te Amsterdam, aan de hoge kant. Dertig leden in sept. 1885, d.w.z. voordat de werkelijke grote akties beginnen, is een groot aantal. In Amsterdam is een sterke vakorganisatie aanwezig. Opvallend is ook dat de geënquêteerden uit Amsterdam allen even geïnteresseerd en aktief betrokken zijn bij de gebeurtenissen, i.t.t. de gezellen te Leiden. Amsterdam is op dat moment ook het centrum van de nederlandse arbeidersbeweging, en dat zou voorlopig zo blijven.

Tegen het einde van de negentiende eeuw worden de arbeids- en levensomstandigheden iets beter. Het georganiseerde verzet neemt in dezelfde periode toe. Vanaf 1885, ondanks een tegenwerkende conjunctuur, worden de akties sterker.

De omstandigheden blijven gedurende de gehele eeuw slecht, zoals een bericht uit het vakblad laat zien:

"DOOR SLAAP OVERMAND, liep Zondagmorgen te half vier de bakker Th. de Wit, ..., aan de Westerkade te Rotterdam te water. Twee agenten van politie wisten hem weer op het droge te brengen, waarna hij zich naar zijn woning begaf." 179)

Noten van Hoofdstuk II

1. Jaarboek etc. pg. 14
2. Zo ook Giele, Arbeidersbestaan, pg. 25
3. Giele, a.w., pg. 27
4. Brugmans, pg. 109
5. Het Vaderland, 15-6-1869
6. Het Vaderland, 17-6-1869
7. de Werkman, 7-10-1871
8. van de Wal, pg. 67
9. de Werkman, 17-2-1872
10. de Werkman, 22-6-1872
11. de Werkmansbode, 17-2-1877. De meeste gezellen moeten ook nog 8 uur per dag lopen.
12. Enquete 1887, V pg. 13
13. idem; verhoor G. Loohuijs.
14. Het is met deze enquete eigenaardig gesteld. De inhoud is van dien aard dat voor de eerste maal arbeiders op grote schaal aan het woord komen over allerlei zaken. Het geeft een schat aan materiaal. Voor de analyse van de ontwikkeling van de arbeidersbeweging is deze enquete nauwelijks gebruikt. Slechts in de gedenkboeken van de socialistische vakbonden wordt eruit geciteerd. De laatste tijd wordt er wel veel meer gebruik van gemaakt, zowel van feministische zijde (bv. 'Vrouwen, Kiesrecht en arbeid. Nederland 1889-1919; Groningen 1977) als van socialistisch zijde. (Giele, Frieswijk). De bronvermelding is per stad. d= dagwerk; n=nachtwerk.
15. Enquete 1890, Haarlem, pg. 282-284; 303-313; 384-387; 393-396.
16. Enquete 1890, Amsterdam, pg. 147-159, 251,252,257-261.
17. plus 12 uur per week niet-verplicht overwerk. Iedereen werkt over.
18. Enquete 1890, Leiden, pg. 187-190, 194,195,204-214: bijlage pg. 12,13.
19. Enquete 1890, Den Haag, pg. 52,53,60-64,307-342,360-363,381-383.
20. plus loopwerk.
21. Acht uur per dag drie ploegendienst. Zaterdags betaald overwerk.
22. Deze man is gezel en depöthouder.
23. Enquete 1890, Gelderland benoorden den Rhijn.
24. Enquete 1890, Zwolle, Deventer en Kampen.
25. J.D. Veegens e.a., Gevolgtrekkingen.
26. van de Wal, pg. 67
27. met een niet wisselende dag- en nachtploeg.
28. Enquete 1890, Friesland en Groningen, pg. 45-60,117-119.
29. Hier kom ik later nog op terug .
30. Bakkersbode, 3-10-1899; staking mislukt.
31. Bakkersbode, 16-8-1902; na gewonnen staking 63 uur.
32. Bakkersbode, 13.27-9-1902; staking verloren.
33. Bakkersbode, 11-10-1902; werktijd afgedwongen door werkstaking.
34. Bakkersbode, 15-5-1896.
35. Bakkersbode, 1-10-1896.
36. Onderzoek Kamer van Arbeid te Rotterdam (1903).
37. Bakkersbode, 6-11-1903.
38. Onderzoek gedaan door de sekretaris van de afdeling Utrecht.
39. +5 vrije dagen per jaar met behoud van loon, en 3% van de winst.

40. Goudsmit, pg. 167-184
41. de Jonge, pg. 287
42. ter Hoeven, pg. 87
43. alleen nijverheidsarbeiders. Nijverheid is 'niet landbouw', niet-tertiair.
44. cijfers berusten op zeer globale ramingen
- 45a. ter Hoeven pg. 87
- 45b. per week in guldens. Anderzins is aangegeven. Eén cijfer geeft een gem.
46. Het Vaderland, 15-6-1869
47. Het Vaderland, 17-6-1869
48. van der Wal, pg. 395
49. de Werkman, 16-12-1871; slechts twee fl. 9,=
50. de Werkman, 22-6-1872
51. Enquête, 1890, Haarlem.
52. Enquête, 1890, Amsterdam.
53. Enquête, 1890, Leeuwarden.
54. idem, bijlage vakver. bakkersgez.
55. Enquête, 1890, Groningen.
56. Enquête, 1890, Leiden.
57. overwerk 15 cent per uur
58. Enquête, 1890, Den Haag.
59. Enquête, 1890, Zwolle, Deventer en Kampen.
60. plus kost en bewassing
61. Enquête, 1890, Gelderland benoorden den Rhijn
62. Enquête, 1887, dl. V pg. 13
63. Bakkersbode, 3-10-1899
64. Bakkersbode, 17-4-1900; loonafpraak met patroonsver. 'de Voorzorg'
65. Te Boekhorst, pg. 60
66. Bakkersbode, 16-8-1902
67. Bakkersbode, 6-9-1902
68. Bakkersbode, 13.27-9-1902
69. Goudsmit, pg. 167-184
70. Een verantwoorde vergelijking is niet mogelijk. In Amsterdam verdienen metselaars ongeveer 45 ct. per uur. Bakkersbode 28-6-1902
71. Enquête 1890, Amsterdam. pg 154. Onderstreping van mij.
72. Een vergeten hoofdstuk. Blanke Slaven. pg. 63
73. Zie hoofdstuk I. pg. 18-20 en Bijlage III
74. Enquête 1890, Amsterdam, vraag 2360
75. Een vergeten hoofdstuk. pg. 35,36
76. Gevolgtrekkingen in het noordoosten pg. 83
77. Enquête, 1890, Groningen, 3507
78. Enquête, 1890, Haarlem, 5772
79. idem, 7286
80. Enquête, 1890, Leiden, 3982
81. Enquête, 1890, Groningen, 3527
82. Goudsmit, pg. 33
83. Bakkersbode, 28-6-1902
84. Enquête, 1890, Amsterdam, 2397, 2399
85. Een vergeten hoofdstuk, pg. 36
86. Enquête, 1890, Haarlem, 5761
87. Enquête, 1890, Den Haag, 1072
88. Zie verder het hiernavolgende hoofdstuk
89. Enquête, 1890, Den Haag, 6277
90. idem, 6288
91. Enquête, 1890, Amsterdam, 5677
92. Enquête, 1890, Amsterdam, 5656
93. Enquête, 1890, Den Haag, 1051

94. Enquête, 1890, Den Haag, 1052
95. idem, 1071
96. idem, 1060
97. Enquête, Amsterdam, 5673
98. idem, 5682
99. idem, 5677
100. idem, 2301
101. Enquête, 1890, Leiden, 3974
102. Enquête, 1890, Leiden 4594-4596
103. Enquête, 1890, Zwolle, etc. 705
104. Enquête, 1890, Den Haag, 6108, 09, 10.
105. Zie hoofdstuk III
106. De verslagen van de fabrieksinspekteurs heb ik niet doorgenomen.
107. Bericht in de Bakkersbode(16-1-1904).
108. Enquête, 1890, Amsterdam, 2483
109. idem, 2322
110. de Werkmansbode, 17-4-1880
111. Enquête, 1890, Leiden, 4478, 79
112. Enquête, 1890, ...
113. Enquête, 1890, Amsterdam, 2483
114. Huinink, pg. 11
115. Huinink, pg. 31
116. Onderzoek 1910, Hoofdstuk II
117. Rapport te Zutphen, pg. 25
118. Zie hierover de boeken van Goudriaan en Goudsmit
119. Te Boekhorst, pg. 72
120. Enquête, 1890, Zwolle, etc. 865
121. Enquête, 1890, Groningen pg. 228
122. Enquête, 1890, Amsterdam, 2447
123. Enquête, 1890, Amsterdam, 2453; vóór 1890. In 1890 veranderd
124. Rapport te Zutphen, pg. 12
125. Enquête, 1890, Gelderland benoorden den Rhojn, 1182
126. Enquête, 1890, Leeuwarden, 1015-1027
127. Enquête, 1890, Amsterdam, 2464, 2465
128. idem, 2360
129. Enquête, 1890, Leiden, 4373; Onderstreping van mij.
130. Enquête, 1890, Den Haag, 6032
131. Enquête, 1890, Amsterdam, 2324 t/m 2333
132. Enquête, 1890, Den Haag, 6126
133. Rühle, pg. 408
134. Bakkersbedrijf te Amsterdam.
135. Bouman, pg. 64
136. idem, pg 64
137. Giele, Arbeidersbestaan, pg. 70
138. Enquête, 1890, Leeuwarden, 1056. Een directeur aan het woord.
139. Enquête, 1890, Leiden, 4608
140. Enquête, 1890, Amsterdam, 5705
141. Giele, a.w. pg. 68
142. Enquête, 1890, Amsterdam, 5667
143. Bakkersbedrijf te Zutphen, pg. 7
144. Enquête 1890, Leeuwarden, pg. 48
145. Enquête, 1890, Amsterdam, 2404 t/m 2407
146. Enquête, 1890, Leiden, 4386
147. idem, 4367
148. idem, 4404

149. Enquête, 1890, Leiden, 4405
150. idem, 4414
151. idem, 4434
152. Enquête, 1890, Verslag 3^e afdeeling, Leiden, pg 19
153. Enquête, 1890, Den Haag, 888
154. idem, 6097, 6098
155. Enquête, 1890, Zwolle, etc. 712
156. Enquête, 1890, Gelderland, benoorden den Rijn, verhoor A.J. Koenen.
157. Enquête, 1890, Haarlem, 5706, 5707
158. Enquête, 1890, Haarlem, 5708
159. Te Boekhorst, pg. 30
160. Zie pagina 60
161. Zie hoofdstuk I, pg. 9
162. Enquête, 1890, Leiden 3987
163. idem, 3993
165. idem, 4029
166. idem, 4031
167. idem, 4141
168. Enquête, 1890, Den Haag, 6344
169. Enquête, 1890, Haarlem, 5760 t/m 5764. Sluiterman is de directeur
170. idem, 7095, 7096
171. J. van der Blom, Een bakkersjongen vóór vijftig jaar
172. idem, pg. 22
173. idem, pg. 25
174. idem, pg. 34
175. idem, pg. 36
176. idem, pg. 176
177. Enquête, 1890, Leiden, 4377
178. idem, 4027
179. Bakkersbode, 1-4-1899